

Українська тема в російських культурологічних виданнях

Олена Годенко-Наконечна

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 186-195.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

УКРАЇНСЬКА ТЕМА В РОСІЙСЬКИХ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ВИДАННЯХ

За останні десять років, після розпаду Радянського Союзу, коли колишні республіки Україна та Росія стали окремими державами, в кожній із цих країн з'явилося чимало нових науково-педагогічних видань з різних гуманітарних дисциплін, зокрема з культурології. Можна навіть спостерігати різке зростання попиту на подібні видання, оскільки курс культурології, або вітчизняної та зарубіжної культури — новий в системі вищої освіти як України, так і Росії.

Не беремося оцінювати загальний рівень російської друкованої продукції в царині гуманітарних дисциплін, проте дозволимо собі проаналізувати ті підручники, посібники, довідкову літературу, що опинились на українському книжковому ринку й якими час від часу користуються й українські студенти.

При огляді російської навчальної літератури з культурології та інших дисциплін гуманітарного циклу одразу кидається в очі, що схема побудови розвитку російської історії та культури не змінилася в них із часів Російської імперії. Ось як її окреслив український історик М. Грушевський: мова йде спочатку про слов'янські розселення, потім про Київську Русь та її столицю Київ, далі відбувається перехід до Великого князівства Володимирського, від нього — до Московського і, нарешті, до Російської імперії. Україна до цієї «звичайної» або традиційної схеми входить лише у вигляді окремих епізодів¹.

Відкриємо, наприклад, російський курс лекцій під назвою «Соціологія» А. та К. Радугіних (Москва, 1997), рекомендований Державним комітетом Російської Федерації з вищої освіти в якості навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів та підготовлених у відповідності до державних вимог до випускників вищої школи². У параграфі про етнічні спільності та основні риси та етапи формування «русской нации» читаємо: «сейчас, после распада СССР, существуют отдельно Россия, Украина, Белоруссия, но русские, украинцы и белорусы принадлежат к **одному русскому этносу** (підкреслено мною. — О. Г.-Н.). Русский этнос формируется на базе славянского этноса. Путь формирования его формирования служит территория Северного Причерно-

морья, куда в результате миграции переселилась значительная часть славянских племен...», «коренной сдвиг в формировании русского этноса произошел в середине IX века. С этого времени начинается формирование, считают исследователи, высшая форма русского этноса — русская нация»³.

За редакцією того ж А. Радугіна виходить у світ підручник «Культурологія» (Москва, 1998), де розділ третій, «Основные этапы развития культуры России», написаний доцентом Т. Н. Волобуєвою. Автор, як у добрі радянські часи, починає розмову не про територію Росії, а про Крим, грецькі колонії, скіфів та інших «иранских кочевников в южной Руси»⁴, ототожнює «древнерусскую» та «российскую» культури, говорить про змішування «нескольких этнических потоков — славянского, балтского, финно-угорского с заметным влиянием германского, тюркского, северо-кавказского. I далі: «Таким образом, на основной (? — О. Г.-Н.) территории Древнерусского государства мы не можем говорить о численном преобладании славян в этногенезе»⁵. Проте про яку основну територію йдеться? Про яку культуру йде мова — руську чи російську? Відповідей на ці запитання ми не знаходимо.

Автор зазначеного вище підручника «Культурологія» розповідає студентам про існування єдиного «древнерусского языка», що сформувався «на основе консолидации восточно-славянских племенных диалектов» в XI—XII ст.⁶, але не згадує про існування в Київській Русі так званої диглосії, тобто двох паралельних мов: книжної (єдиної для всіх племен) та побутової — у кожного слов'янського народу зі своїми особливостями, хоча про це писали такі відомі російські вчені, як Б. Успенський та М. Грубецький, не кажучи вже про багатьох українських дослідників⁷.

Отже, при такому підході російських авторів до вітчизняної історії та культури стає зрозумілою їхня логіка огляду культурних надбань Росії: усі пам'ятки Давнього Києва (літератури, архітектури, образотворчих мистецтв тощо), виявляється, належать лише російській культурі. Далі, за відомою схемою, розмова переходить на окремі північні художні школи, зокрема на Володимиро-Суздальську.

Якщо Київська Русь є культурою Росії, то чому російські автори уникають розмови про Чернігівську, Галицько-Волинську школи? Відповідь на це вони дають собі самі. Відсилаємо читачів до розділу «Охрана национального культурного наследия» з підручника того ж таки

А. Радугіна. Тут зазначено, що до Списку видатних пам'яток світової культури спеціальним Комітетом при ЮНЕСКО як пам'ятки російської культури внесені Московський та Новгородський кремлі, Троїцько-Сергіївська лавра, собори міст Володимира та Суздаля, проте не згадано, що Софійський собор та Києво-Печерська лавра цілком законно фігурують у цьому Списку як пам'ятки української культури.

Продовжуючи мандрувати сторінками «Культурології» А. Радугіна, зупиняємося на розділі другому — «Расцвет российской культуры. Культура Московского царства, культура императорской России», автор якої пише про «перемещение страны на северо-восток...» і «задержку в развитии переселенцев из Киевской Руси на новой почве»⁸. От тобі й маеш розквіт культури за умов «задержки в розвитку»! Навчбто це якась нова історична версія: «страна переместилась»! Але насправді це все дуже нагадує «погодінську» теорію ХІХ ст. про переселення «руських» із Придніпров'я на північний схід і заселення звільненої території «новим українським етносом», що спустився з Карпат.

Якщо «русская» нація, за версією А. та К. Радугіних (дивись «Социологию») почала формуватися в середині ІХ ст., то в іншому підручнику («Культурология») А. Радугін вважає, що «активная миграция из Киевской Руси в междуречье Оки и Волги началось с 12 в., это и было началом формирования русской народности великороссов», а «русская нация сформировалась на рубеже 17—18 вв. на базе великорусской народности»⁹. Важко повірити, що на обох підручниках значиться одне й те саме авторське прізвище.

Подивимось на текст «Культурології» далі: про український вплив на Москву наприкінці ХVІІ—ХVІІІ ст. — жодного слова, про те, що перший вищий навчальний заклад в Росії, Слов'яно-греко-латинська академія, створили українці — жодного рядка. Імена І. Гізеля, С. Полоцького, білоруса за походженням, вихованця Києво-Могилянської академії, подаються як російські, так само як і імена художника Д. Левицького, скульптора І. Мартоса, композитора Д. Бортнянського, письменника М. Гоголя, художників та поетів братів Бурлюків, художника К. Малевича та багатьох інших великих митців, пов'язаних з Україною.

Позначати приналежність до української нації в Росії якось не прийнято. Можливо, тому, як пояснюється в підручнику А. Радугіна, що «когда речь идет о русских, это вовсе не значит, что имеются в виду только русские по крови. Будучи рядом с другими народами, русские впитывали все лучшее, что было в многонациональной куль-

туре»¹⁰. Зазначимо, що це типово імперський підхід, характерний для багатьох російських авторів.

Наведена в зазначених вище російських підручниках інформація, начебто, не є невірною, проте вона вибіркова, не повна, в ній замовчуються багато фактів стосовно України. Складається враження, що, якби не Росія, Україна не мала б вищих навчальних закладів, населення її було б ущент неписьменним і взагалі цивілізація прийшла сюди тільки з часу приєднання до Росії. Отже, з одного боку, Росія не може не залучати явища української культури до своєї, бо тоді російська культура збідніє, а з іншого боку, український вплив на московську культуру повсякчас у російських підручниках з культури ігнорується.

Розкриємо ще одне видання з культурології — за редакцією А. Маркової (Москва, 2000 р.)¹¹. По-перше, несподівано бачити в ньому розділ, присвячений «Велесовій книзі», яку значна частина дослідників інтерпретує як «фальшивку». Проте, яким би чином не вирішилася наукова дискусія щодо автентичності «Велесової книги», нас цікавить інше, чому все, що пов'язано з територією України, автоматично залучається до російської культури? По-друге, як і в багатьох інших підручниках з історії російської культури, знайдемо тут весь набір пам'яток «єдиної східно-славянської культури»: і Нестор-літописець, і всі київські літописи, і «Слово про закон і благодать» київського митрополита Іларіона, і Києво-Печерська лавра, і Софійський собор і багато інших пам'яток української культури. Тобто знову все побудовано на принципі «єдиної Русі». А далі — за традиційною схемою: «Володимирська Русь», «Московська Русь», «Російська імперія».

На відміну від підручника з культурології А. Радугіна, в книзі Маркової формування «русской нации» починається з Петровського часу¹². Проте до російської культури знову ж таки зараховані такі діячі української культури, як Мелетій Смотрицький з його «Граматику» 1634 р., «талантливый русский архитектор Иван Зарудный» з його «Меншиковою баштою» в Москві, живописці Д. Левицький та В. Боровиковський (й згадки немає про їх відомі українські мистецькі роди — Григорія Левицького-Носа з Києва та Луки Боровика з Полтавщини), композитори М. Березовський та Д. Бортнянський, але жодного слова про Глухівську музичну школу, вихованцями якої вони були та про національні українські риси в їх творчості.

Не відстає від своїх колег Д. Сілічев, автор ще однієї книги з культурології¹³. На його думку, «начало становления русского этноса

восходит к I веку н. э., когда славяне были втянуты в т. н. Великое переселение народов». Для Сілічева «древние руссы под предводительством варяга Рюрика одержали верх над славянами... и в 862 году в Новгороде основали державу, к которой в 882 году был присоединен Киев, где также жили славяне»¹⁴. «В 15 столетии из общерусского этноса выделяются три новых: великороссы, украинцы и белорусы. С конца 15 века Русь называется Россией»¹⁵. І далі — розповідь про російську культуру в душі загальноприйнятої Міністерством освіти Росії концепції.

Треба відзначити, що й серед українських видань трапляються подібні до згаданих вище російських. Наприклад, «Лекції з історії світової культури» В. С. Полікарпова (Київ, 2000 рік), де зазначено, що цей навчальний посібник виданий четвертим виданням, «визнаний викладачами цієї дисципліни як один із кращих і користується великим попитом»¹⁶. Не будемо заперечувати таку оцінку стосовно певних частин цієї книги, а от в лекціях, присвячених історії «вітчизняної» культури, знайдемо багато незрозумілого. По-перше, автор не розглядає окремо української та російської культур. У нього є «Культура середньовічної Русі» — від київського періоду до Москви, від IX до XVII ст. Наступні етапи вітчизняної культури так само розглядаються в неподільності України та Росії. Деякі етапи культури взагалі присвячені лише росіянам, як, наприклад, «срібний вік» рубежу XIX—XX ст., де жодного українського імені читач не знайде.

З таких підручників культурології, як і з багатьох інших російських видань, довідників з культури та мистецтв, мистецтвознавчих розвідок студент ніколи не дізнається, як українська культура формувала московську при «виході» останньої на Захід, про вплив українців на Москву в часи царювання Олексія Михайловича та Петра I, про десятки й сотні освічених українців, запрошених до Росії з метою підняти її освіту і культуру.

Наприклад, підручник А. Радугіна зовсім не згадує про український вплив на культуру Московії; про вищу школу в Росії в XVII ст. — лише рядок: «В 1687 году в Москве было открыто первое в России высшее учебное заведение — Славяно-греко-латинская академия... Ей руководили греки братья Лихуды» і далі: «Под влиянием Запада в 17 веке возникают первые театральные постановки», в архітектурі Росії позначаються «черты нового стиля, господствующего в архитектуре Западной Европы»¹⁷. Далі в цьому московському виданні йдеться

про приїжджих до Росії іноземних учених, акторів, художників, серед них французи, італійці, німці, англійці. Українці ж опинились серед росіян — тих, хто репрезентує російську культуру. Крім С. Яворського, Ф. Прокоповича, Д. Туптала, це художник А. Лосенко, композитор А. Ведель, скульптор І. Мартос, письменник В. Капніст та багато інших.

Якщо оглядати російську мистецтвознавчу літературу радянського та пострадянського часу, виявимо схожі позиції авторів щодо залучення явищ та діячів культури до списку російських. У розмові про передвижників та національні художні школи народів Росії в московській монографії 1987 р. автор характеризує всіх росіян, що переїжджали в «чужой край» як російських художників (І. Трутнев у Вільно, П. Беньков — в Узбекистані, Д. Пахомов у Грузії та ін.), проте при переїзді українця в Росію він автоматично втрачає свою національну приналежність. Так само в багатьох «Историях русского искусства», виданих у Росії, всі українські імена автоматично стають російськими: А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, М. Козловський, І. Мартос, М. Ярошенко, М. Ге та багато інших¹⁸.

Щодо побудови основних періодів розвитку російського мистецтва, то вона залишається традиційною: слов'янські дніпровські землі (як правило, з описом знахідок не з Волги та Оки, а з річки Рось — срібні фігурки з Мартинівки, з Полтавщини — бронзові фібули, з Волині — Збручський ідол, «Чорна могила» Чернігівщини тощо), домонгольські пам'ятки Києва та Чернігова і «переїзд» у північні та північно-східні землі, де яскраво виявляється «самобытная черта русского характера... способность к ассимиляции иноземных элементов, к претворению чужого в свое»¹⁹.

Знову повернімося до Современного словаря-справочника по искусству, де жоден українець зі списку визначних діячів культури і мистецтва не приєднаний до української культури²⁰. Подивімося: «русский композитор Дмитрий Бортнянский», «русский живописец Дмитрий Левицкий», «русский художник Казимир Малевич», «русский скульптор Иван Мартос»... Найбільше, на що може сподіватись українець, то це на характеристику «русский, уроженец Украины» (наприклад, про М. Березовського). Є в цьому списку вірменин М. Аветисян, фін Я. Сібеліус, норвежець Е. Гріг та представники інших національностей. А от українці якісь безрідні. Може, вже настав час розрізняти такі поняття, як «русько-український» та «російський»?

Із цього ж словника читач не зможе довідатися, що писанка — це суто український стародавній вид народно-ужиткового мистецтва, тут сказано лише, що «роспись писанок известна у славянских народов»²¹; а в статті про давньоруське мистецтво знаходимо вже знайому нам історичну «конструкцію» розвитку культури: Київ — Володимир — Москва — Петербург²². От тільки в розмові про вертеп констатується, що цей народний ляльковий театр XVII—XIX ст. найбільше поширення мав «на Україне, в Белоруссии».

У російській навчальній літературі спостерігаємо дивну на перший погляд плутанину в термінах — то «русская народность великороссов», то «русский этнос», то «российская нация». Цікавим під цим кутом зору видається короткий словничок імен видатних учених, філософів, культурологів, вміщений у Хрестоматії по культурології за редакцією А. Радугіна (Москва, 1998). Серед 58 авторів хрестоматії, короткі відомості про яких зазначені в кінці книги²³, 14 названі «руськими» (серед них Чернишевський, Горький, Бердяєв, Пітірім Сорокін та ін.), 2 — «російськими» (П. Мілюков та А. Лосєв) та 4 — «советськими» (серед них Д. Сахаров, Д. Ліхачов та ін.). Чому саме так вони означені, залишається невідомим. Чому, наприклад, Лосєв — *російський* філософ, а Ліхачов — *радянський* літературознавець, хоча обидва жили в радянський час, обидва були репресовані, обидва усвідомлювали себе росіянами? У чому різниця для редактора хрестоматії двох термінів: російський та руський? Відповіді немає.

У зазначеній хрестоматії, як правило, вказується національна приналежність більшості авторів, що характеризуються, наприклад: французький філософ Монтень, німецький мислитель Маркс і т. п. І лише два автора в загальному списку залишаються позбавленими національного підґрунтя: Блаженний Августин, з походженням якого не все так просто, та, звичайно, українець — Олександр Потебня, просто «філолог, член-корреспондент Петербургской академии наук»²⁴.

Відверто архаїчні, інколи навіть шовіністичні погляди на Україну висловлює Г. Бондарєв у своїх «Езотеричних начерках руської історії та культури»²⁵. В опусі, що датується 1996 р., він говорить про «юг современной России», маючи на увазі територію України, яку колись заселяли скіфи, сармати, гунни. У післякиївські часи, відзначає автор, мало місце «отмирание южной Руси... смерть и запустение стали её уделом... возродилась она намного позже как Малая или окраинная Русь — провинция в составе великой державы»²⁶. Усе її населення,

вважає автор, було фактично «истреблено», а сама вона «вовлечена в чуждое ей литовско-польское государственное образование. В конце 18 — нач. 19 века Украина начинает приходить в себя... после глубокого шока, в который она была ввергнута всем предшествующим ходом событий»²⁷.

Звичайно, є серед російських видань і література більш виважена, де робляться спроби переосмислити застарілі стереотипи, що колись нав'язувалися. Наприклад, неупереджений підхід до трактування російської культури знаходимо в «Культурологии» за редакцією Г. Драча [Ростов-на-Дону, 1998]. Автор говорить про різні точки зору щодо стадій розвитку «російської цивілізації». Одна з цих точок зору традиційна: Давня Русь, Московське царство, імперська Росія. Друга — існування двох різних цивілізацій: «русско-европейской» (по XIII ст.) та «евразийской или российской» (з XIV ст.). Проте, згідно з авторською думкою, киеворуський, або «славянский по характеру этнос к этому времени (тобто до XIV ст. — *О. Г.-Н.*) прекратил своё существование»²⁸. Російській професурі важко пов'язати цей етнос з українським, краще його поховати.

Щоправда, на відміну від інших російських підручників, тут авторський підхід викликає більшу довіру: Київська Русь описується як конфедерація, йде розмова про такі «субкультури в древнерусской цивилизации», як південна, північна та північно-східна²⁹. Зі сторінок посібника студенти дізнаються про особливості месіанського типу російського менталітету та «умеренный авторитарный идеал в России»³⁰, про асиміляцію «русской народностью финских племен»³¹, про запрошення з Києва монахів для організації шкіл, про західно-європейський вплив на російську культуру саме після «возз'єднання» України з Росією³². Одночасно російська культура починається з Києва, потім переноситься до «великорусской ветви Владимиро-Суздальской Руси», а роль України як провідника західних впливів в часи до та після Петра I не розкривається, імена українських культурних діячів не називаються, йдеться лише про те, що «новая образованность» прийшла в Росію через Польщу³³.

Таким чином, у російських підручниках з культурології для вищої школи спостерігаємо спотворене уявлення про Україну та її культуру: Україна сприймається як територіальна одиниця Великої Росії, російська громадськість не усвідомлює, що: «Україна і Росія в минулому і сьогодні силою низки природних і культурно-історичних факторів

виявляють нездоланну волю йти своїми окремими шляхами, відповідними їхній національній індивідуальності і природним даним»³⁴.

Результатом упередженої позиції російської історіографії є хибний погляд не лише на українську, але й на власну вітчизняну, російську культуру, нерозуміння або замовчування нею істотних відмінностей в історії культури Росії та України. Для Росії факт відокремлення України — прикра помилка. У Росії відчувається бажання злитися в «єдину Русь». У новій історичній ситуації, в пострадянський період, коли Україна перестала бути часткою великої імперії, позиції російських авторів у ставленні до української історії та культури не змінилися. У російській культурології не зникли ідеологічні штампи радянського часу, особливо в інтерпретації таких періодів як «Київська Русь», доба бароко, ХІХ ст. У навчальній та довідковій літературі російські колеги ігнорують Україну як незалежну державу, розглядають її історію та культуру як частину «Юга России», не враховують сучасні дослідження російських та українських вчених у галузі мовознавства, мистецтвознавства, етнології, культурології. Тому, якщо й говорити про потребу «узгодження» українських і російських підручників з історії, то для цього спочатку треба подолати важкий тягар імперської спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. С. 92.
2. Радугин А., Радугин К. Социология. Курс лекций. — М., 1997. С. 3—4.
3. Там же. С. 68.
4. Культурология. Учебное пособие / Ред. А. Радугина. — М., 1998. С. 242.
5. Там же. С. 243.
6. Там же. С. 249.
7. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільні колоски». — К., 2001; Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. — Дніпропетровськ 1998.
8. Культурология. Учебное пособие / Ред. А. Радугина. — М., 1998. С. 254.

9. Там же. С. 254, 262.
10. Там же. С. 267.
11. Культурология. Учебное пособие для вузов /Ред. А. Марковой. — М., 2000.
12. Там же. С. 116.
13. Силичев Д. Культурология. Учебное пособие для вузов.— М., 1998.
14. Там же. С. 127.
15. Там же. С. 129.
16. Полікарпов В. Лекції з історії світової культури. — Київ, 2000. С. 4.
17. Культурология. Учебное пособие / Ред. А. Радугина. — М., 1998. С. 261—262.
18. История русского искусства / Ред. И. Бартенева, Р. Власова. — М., 1987; Алленов М., Евангулова О., Лившиц Л. Русское искусство X — нач. XX веков. — М., 1989.
19. Алленов М., Евангулова О., Лившиц Л.. Русское искусство X — нач. XX веков. — М., 1989. С. 5.
20. Современный словарь-справочник по искусству. — М., 1999.
21. Там же. С. 116.
22. Там же. С. 213.
23. Хрестоматия по культурологии / Ред. А. Радугина. — М., 1998. С. 572—589.
24. Там же. С. 582.
25. Бондарев Г. Ожидающая культура (эзотерические очерки русской истории и культуры). — М., 1996.
26. Там же. С. 235.
27. Там же. С. 513.
28. Культурология / Ред Г. Драча. — Ростов-на-Дону, 1998. С. 365.
29. Там же. С. 307.
30. Там же. С. 405
31. Там же. С. 432
32. Там же. С. 416
33. Там же. С. 473
34. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. С. 86.